

УДК 330.8 : 336.11

В. В. Небрат, канд. екон. наук,
зав. відділу економічної історії ДУ
«Інститут економіки та прогнозування НАН України»

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ РОЛІ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ У ДОБУ АНТИРИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (1920–1980-ті рр.)

У статті розглянуто процес розвитку теорії державних фінансів у період антиринкових перетворень вітчизняної економіки. Визначено головні етапи еволюції фінансової думки та специфіку трактування фінансових категорій у межах політичної економії соціалізму.

В статье рассмотрен процесс развития теории государственных финансов в период антирыночных преобразований отечественной экономики. Определены главные этапы эволюции финансовой мысли и специфика трактовки финансовых категорий в пределах политической экономии социализма.

In the article the process of development of theory of state finances is considered in a period antimarket transformation of domestic economy. Certainly the main stages of evolution of financial idea and specific of interpretation of financial categories within the limits of political economy of socialism.

Ключові слова: державні фінанси, адміністративно-командна економіка, теорія фінансів.

Ключевые слова: государственные финансы, административно-командная экономика, теория финансов.

Keywords: state finances, administratively command economy, theory of finances.

Постановка проблеми. Сучасні проблеми функціонування та стабілізації національної фінансової системи актуалізують питання взаємодії теорії та практики державних фінансів на різних історичних етапах їх еволюції. Зокрема на особливу увагу заслуговує компаративний аналіз фінансового забезпечення економічного розвитку в різних суспільних моделях. Увага науковців переважно зосереджена на вивченні успішного зарубіжного досвіду та спробах його адаптації до умов України. Проте видається необхідним врахування національної історичної траєкторії та переосмислення власної теоретичної спадщини.

Аналіз джерел та сучасних публікацій. Спроби теоретичного узагальнення розвитку фінансів і фінансової науки у радянську добу робилися протягом 50–80-х років ХХ ст., щоправда, розробки на цю тему нечисленні. Зокрема, в роботі В. Дяченка «К вопросу о сущности и функциях советских финансов» (1957) подано критичний огляд літератури за період з 30-х до першої половини 50-х років ХХ ст., у книзі А. Бірмана «Очерки теории советских финансов» (1968) узагальнено теоретичні розробки 1940–1960-х років, у монографіях Є. Вознесенського «Дискуссионные вопросы теории социалистических финансов» (1969) та «Финансы как стоимостная категория» (1985) здійснено аналіз поглядів радянських учених за період 1920 — першої половини 1980-х років, праця Н. Халова «Товарно-денежные отношения и финансы при социализме» (1990) містить виклад теоретичних розробок 1960–1980-х років. Останнім часом відновлюється дореволюційна традиція — включення в підручники фінансів історичного аспекту їх вивчення. Це зроблено, насамперед, у працях В. Андрущенка [3] та О. Василика [5]. Важливо наголосити, що традиції історико-фінансових досліджень, закладені в стінах Київського Комерційного інституту П. Кованьком, К. Воблим, Л. Яснопольським, дістали належне продовження в науковому доробку професорів КНЕУ О. Василика, В. Федосова, М. Савлука. Проте дослідження еволюції фінансової теорії та, зокрема, державних фінансів на різних етапах становлення та розвитку вітчизняної фінансової системи потребує подальших розробок.

Постановка завдання. Метою даної статті є узагальнення та систематизація теоретичного доробку вітчизняних учених-фінансистів 1920–1980-х років у контексті антиринкових перетворень економіки та формування адміністративно-командної моделі господарювання.

Виклад основного матеріалу. На рубежі 20–30-х років XX ст. партійне і державне керівництво СРСР стало на шлях остаточного згортання непівської моделі господарювання (тобто змішаної економіки з достатньо розвинутими ринковими відносинами) та утвердження централізованої планової системи. Разом з тим, виходячи із позитивного досвіду використання кредиту, податків, заробітної плати, ціни тощо як знарядь трансформації економіки та суспільства при реалізації « нової економічної політики », було вирішено застосувати їх у подальшій практиці соціалістичного будівництва, щоправда із суттєвими обмеженнями, які були обумовлені запланованим загальним згортанням ринку та перспективою соціалістичної натуралізації господарських відносин.

Теоретико-методологічний фундамент, що був закладений фінансовою наукою на межі XIX–XX ст. видатними українськими та російськими вченими-фінансистами, фахівцями в галузі фінансового управління та законодавства, а саме М. Бунге, М. Алексеєнком, П. Мігуліним, М. Яснопольським, Л. Ходським, І. Янжулом, М. Фрідманом, І. Озеровим та ін., не задовольняв вимоги партійно-радянського керівництва щодо кредитно-фінансового забезпечення соціалістичних перетворень господарства. Разом із тим, зміни в політичному й економічному устрої країни, катаклізми громадянської війни та процес становлення тоталітарної економічної системи призвели до появи специфічної проблематики фінансових досліджень і зміни засадничих основ фінансової політики.

Тривалий період становлення теорії державних фінансів, що відповідала радянським ідеологічним і політичним настановам щодо економічної науки, охопив 20-і — середину 50-х років XX ст. і характеризувався специфічними рисами. По-перше, розробка фінансових проблем і викладання відповідних дисциплін все ще перебували під впливом фінансової теорії XIX — початку XX ст., тобто містили наукові підходи до розгляду теоретичних та практичних питань, що відповідали загальносвітовому розвитку фінансів. По-друге, безальтернативні догмати політичної економії соціалізму ще не встановилися остаточно, відтак у наукових колах і на сторінках періодичних видань тривали дискусії щодо низки проблем економічної та, зокрема, фінансової науки. Разом із тим, під лозунгами творчого розвитку марксизму нерідко відбувалися спроби його наукової критики та перегляду. По-третє, починаючи з 1930-х років чимало питань фінансової науки та її викладання вирішувалися за аналогією з проблемами політичної економії, яка, в свою чергу, дедалі більше потерпала від суб'єктивізму, розвиваючись під вирішальним впливом поглядів Й. Сталіна на соціалістичне будівництво та роль у ньому суспільних наук. Еволюція фінансів супроводжувалася насадженням догматизму в теорії та волюнтаризму в практичній діяльності.

Серед представників фінансової науки 1920–1930-х років, чії праці дотепер зберігають історико-економічну та теоретико-пізнавальну цінність, варто назвати А. Буковецького, П. Гензеля, І. Кулішера, М. Боголепова, Л. Яснопольського, К. Воблого, П. Кованька, М. Мітіліно, В. Твердохлебова, Г. Болдирєва, М. Бронського, П. Мікеладзе, А. Тривуса, Г. Сокольнікова, К. Шмельова. У працях радянських учених-фінансистів цього періоду тривало дослідження фундаментальних проблем фінансової теорії, зокрема теорії державних фінансів, оподаткування, бюджету. Було визнано необхідність звільнення від оподаткування найменших доходів, що становлять мінімум засобів існування. Подальший розвиток фінансової науки та реалії господарської практики підтвердили правильність принципу свободи від оподаткування прожиткового мінімуму. Особливо актуальним є його дотримання при низькому рівні доходів. Зокрема, у 20-х роках XX ст. відомий український фінансист

М. Мітіліно наголошував: «Мета цього звільнення — дати платникові змогу задовольнити його насущні потреби раніше, ніж він віддасть частину своїх доходів державі» [8, с. 125].

У праці «Основи фінансової науки» М. Мітіліно обґрунтовував думку про те, що між державою та її громадянами відбувається угода, в якій держава задовольняє певні потреби громадян, а останні сплачують за це певну суму грошей у формі податків. Порядок дії цієї угоди здійснюється за певними правилами, що встановлюються державою і проводяться за допомогою фінансової політики. Трактуювання сутності податків представниками радянської фінансової науки А. Буковецьким, А. Соколовим, П. Мікеладзе базувалося на теорії колективних потреб, що відповідає неокласичним підходам до природи державних фінансів. Незважаючи на певну догматичність (зумовлену специфікою розвитку науки в тоталітарному суспільстві), ця теорія з певними корективами використовується сучасною економічною теорією для обґрунтування сутності та ролі податків.

Велика увага в дослідженнях надавалась вивченню економічних ресурсів і шляхів розвитку народного господарства України. На основі цих досліджень українські економісти порушили питання про економічні взаємини між Україною та Росією. М. Волобуєв відверто висунув тезу про колоніальний стан України в складі СРСР. Такі тенденції у розвитку української економічної думки було гостро засуджено партійно-урядовими колами як економічний націоналізм («волобуєвщина»). Проте ідею фінансового визиску України Росією активно розвивали в своїх працях П. Мальців, М. Порш, М. Волобуєв, Є. Гловінський, М. Добриловський, І. Кабачків, Т. Сосновий та багато інших українських економістів — переважно представників діаспори. Офіційним курсом у теорії та практиці фінансово-господарського будівництва було утвердження виняткових повноважень союзного центру та підпорядкування місцевих ресурсів завданням реалізації загальнодержавних потреб і пріоритетів.

Більшість учених розглядали питання щодо територіального розподілу державних і місцевих доходів як окремий випадок більш загального питання про межі втручання державного апарату в умовах поширення державної економічної діяльності та державного регулювання цін. Наголошуючи на зростанні ролі держави як економічного суб'єкта, який здійснюючи перерозподіл фінансових і матеріальних ресурсів, отримує можливість регулювати народногосподарський розвиток, економісти вказували на необхідність встановлення правильних фінансових взаємин між СРСР та союзними республіками. Зокрема, В. Доброгаєв пропонував розширити повноваження республіканських фінансових органів при дотриманні принципу бездефіцитності республіканських бюджетів [7, с. 47], В. Акуленко здійснив критичний аналіз запропонованого варіанту індустріалізації, що базувався на посиленому використанні фінансових і природних ресурсів України в інтересах Союзу РСР [2, с. 69–81].

Осередком фінансових досліджень в Україні стала діяльність Комісії з вивчення фінансових справ, що була заснована в березні 1926 р. у складі Соціально-економічного відділу Української академії наук. Очолив Комісію академік Л. Яснопольський, який бачив завдання цієї інституції насамперед у тому, щоб згрупувати навколо себе всі ті наукові сили — старі та молоді — на території України, які працюють у царині питань фінансових, грошового обігу, кредиту та банківської економіки. Вивченням питань природи фінансових явищ та чинників, від яких залежить їх розвиток, були присвячені праці членів Комісії Г. Тіктіна «Основні теоретичні проблеми динаміки публічного господарства» та В. Карпеко «Переваги видатків як принцип державного господарства». Питання організації фінансових систем окремих іноземних держав та їх еволюції у зв'язку з минулою війною та соціально-політичними змінами розглядалися у публікаціях В. Лободи, М. Мітіліно, Л. Яснопольського. Значне місце в роботі

працівників Комісії з вивчення фінансових справ зайняли дослідження питань місцевих фінансів і місцевого господарства, зокрема вивчення становища й еволюції господарства та фінансів м. Києва. В цій галузі плідно працювали А. Раєвський, П. Кованько, М. Масленников та ін.

У дослідженні фінансів СРСР та окремих союзних республік, і насамперед України, зусилля науковців концентрувались на з'ясуванні специфіки радянської фінансової системи, пов'язаної з особливостями соціальної й економічної політики держави, проблем формування та розвитку податкової системи, структури бюджету та його поділу на загальносоюзний, республіканські та місцеві бюджети, фінансування народного господарства тощо. Розробці деяких із названих проблем були присвячені статті Л. Яснопольського про фінансові та кредитні установи України, особливості фінансово-кредитної політики в окремих галузях економіки республіки, В. Яновського «Конвенційні тарифи СРСР». В. Акуленко порушив важливе з теоретичної та практичної точки зору питання про дотримання ринкової рівноваги в умовах державного перерозподілу національного доходу та економічних причин товарного дефіциту і зростання цін при соціалізмі [1, с. 140-141].

Теоретична модель фінансової системи, що сформувалась на середину ХХ ст. у радянській економічній науці, базувалась на принципі фінансового централізму, що реалізувався через визначальну роль державного бюджету та не передбачав функціонування фінансового ринку. Вітчизняні економісти М. Соболєв, Я. Діманштейн, П. Фомін, Л. Яснопольський критично ставились до теорії та практики соціалістичних перетворень у галузі фінансових відносин. Вони виступили з обґрунтуванням необхідності створення системи комерційного розрахунку, розмежування бюджетного та банківського фінансування промисловості, демонополізації фінансово-кредитної системи.

Вже в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства поряд з іншими плановими балансами матеріально-технічних і трудових ресурсів був розрахований і баланс фінансових ресурсів. Ідеологічна та економічна доктрини, які домінували на той час, розглядали фінанси як знаряддя економічної політики пролетарської держави, за допомогою якого здійснювалися мобілізація та перерозподіл коштів і доходів, соціалістичне нагромадження, боротьба з приватнокапіталістичними елементами та контроль над мірою праці та мірою споживання. Таким чином було закладено науково-методичні основи трактування економічної природи та управління державними фінансами в командно-адміністративній системі. Грошові показники використовувалися переважно як облікові вимірники матеріально-речових елементів та інструмент розподілу й перерозподілу між регіонами, галузями народного господарства та окремими підприємствами накопичених на попередніх етапах суспільного виробництва матеріальних благ.

Разом з тим, у процесі становлення радянської фінансової науки було подолано суб'єктивістський підхід до фінансів, згідно з яким вони трактувалися лише як довірливі організаційні форми використання державою грошових ресурсів для реалізації її завдань. Утверджувалось визначення фінансів як системи відносин, що залежить від характеру держави та відносин власності. Було зроблено висновок про докорінні відмінності радянських фінансів від фінансів капіталістичних країн та обґрунтовувалося положення про переваги радянської фінансової системи. Головним підсумком численних дискусій і тривалого протистояння двох протилежних точок зору щодо сумісності принципів соціалізму з існуванням товарно-грошових відносин стало утвердження положення про необхідність активного і широкого використання фінансів у відповідності з їх новим соціально-економічним змістом. Разом з тим, слід визнати, що саме в цей період розвиток радянської фінансової науки пішов у напрямі, прямо протилежному до загальносвітового. Адже починаючи з

добі Великої депресії світова економіка, а разом з нею і фінансова система, оподаткування та державні витрати перейшли в якісно новий стан. У країнах з ринковою економікою податки зі звичайного фіскального інструмента перетворилися на головний регулятор ринкової економіки та ефективний механізм задоволення суспільних потреб. Натомість у СРСР кредитна реформа 1930-х років фактично ліквідувала податкову систему ринкового типу, замінивши її обов'язковими плановими платежами державних підприємств до державного бюджету.

Суттєвою рисою розвитку теорії державних фінансів у вказаний період стало надання їй, поряд із традиційними функціями, нового особливого завдання — доводити переваги радянських фінансів над фінансами капіталістичних держав. При цьому наголос робився на особливій ролі держави, а відтак на класових пріоритетах фінансової політики та значенні фінансових механізмів у подоланні багатокладності економіки, соціалістичному будівництві тощо. За влучним зауваженням А. Бірмана, «Навряд чи можна вважати випадковістю той факт, що протягом багатьох років ототожнювалися поняття «радянські фінанси» та «державний бюджет СРСР», що до 1947 року не існувало вчення про фінанси підприємств і галузей народного господарства; не можна пояснювати недостатній економічний рівень фінансової роботи лише недолугістю чи консерватизмом окремих працівників» [4, с. 12].

На другу половину 50-х — кінець 80-х років XX ст. припадає наступний період у розвитку фінансової науки в СРСР. Він також не був однорідним з точки зору формування поглядів на сутність і функції фінансів, їх місце у системі розширеного відтворення, проте всі теоретичні розходження були в межах панівної марксистської парадигми. Спільні положення зводились до таких: фінанси трактувалися як система грошових відносин з приводу формування державних доходів та їх використання, що мають історичний характер; безпосередня обумовленість фінансів існуванням держави в умовах розвитку товарно-грошових відносин; заперечення єдиного поняття фінансів для різних способів виробництва. Підсумком категоріального розмежування капіталістичних і соціалістичних фінансів стало запровадження окремих визначень, що мали відбивати принципові відмінності їх соціально-економічної природи. Під фінансами капіталістичних країн розуміли сукупність економічних відносин, що опосередковують створення, розподіл і використання фондів грошових коштів у процесі перерозподілу національного доходу. Фінанси при соціалізмі визначались як сукупність економічних відносин, що виникають у зв'язку з плановим утворенням, розподілом і використанням фондів грошових засобів у процесі розширеного соціалістичного відтворення. Наголос при цьому робився на ролі суспільної власності на засоби виробництва, природі та функціях соціалістичної держави, які визначають характер фінансів. Незважаючи на апологетичну направленість досліджень на обґрунтування переваг фінансів при соціалізмі перед фінансами капіталістичних країн, у цей час у межах офіційної доктрини тривали спроби розробки важливих проблем фінансової теорії.

Характерною ознакою практики управління радянською централізованою економікою була недостатня увага до фінансових аспектів відтворювального процесу. Це зумовило поступове накопичення незбалансованості між окремими видами ресурсів, насамперед між матеріальними та фінансовими, а також створювало потенціал майбутніх кризових явищ в економіці. Усвідомлення того факту, що грошово-фінансова сфера має істотний вплив на економічну систему, що їй належить визначна роль у забезпеченні господарського розвитку, було однією з причин, які спонукали радянське керівництво до перегляду економічної доктрини та спроб реформування системи управління народним господарством наприкінці 1950-х і в середині 1960-х років. Це, у свою чергу, активізувало наукові дослідження у галузі фінансової теорії. Зокрема у 1950–1970-х роках розгорнулася теоретична дискусія щодо місця фінансів у суспільстві.

Незважаючи на те, що парадигма фінансів як економічної категорії характеризувалася широкою варіацією підходів, протягом десятиліть вона не зазнала суттєвих змін. Її генеза була детермінована концептуальними підходами до визначення ролі фінансів у економічній системі та їхнього місця у відтворювальному процесі. Сформувалось дві кардинально протилежні позиції: частина економістів уважала фінанси системою відносин розподілу грошових коштів, що мають безеквівалентний характер (В. Дяченко, Г. Точильников [9], М. Шермєньов [10]). Друга група вчених (П. Жовтяк, В. Сенчагов, А. Бірман, Є. Вознесенський [6]) дотримувалась тієї точки зору, що фінансові відносини охоплюють усі стадії суспільного відтворення, що, в принципі, відповідає сучасному розумінню фінансів. Залежно від того, якої концепції фінансів — розподільчої чи відтворювальної — дотримувались учені, вони трактували особливості фінансових відносин, функції фінансів, склад фінансової системи.

Здобутками розвитку вітчизняної теорії фінансів можна вважати такі положення: включення до предмету фінансової науки фінансів галузей і підприємств; аналіз взаємозв'язку фінансів і кредиту; дослідження ролі фінансової системи у суспільному відтворенні та плановому управлінні ним. Дискусія початку 1960-х років з питань господарського механізму сприяла утвердженню точки зору, що товарно-грошові відносини органічно властиві соціалізму. В літературі знову були порушені питання співвідношення плану й ринку, обґрунтування ідеї поєднання в господарському механізмі планових начал і товарно-грошових відносин. Певний внесок у розробку цих проблем зробили такі українські економісти, як О. Агафонов, В. Корнієнко, Є. Ліberman, Я. Лінйчук, І. Лукінов, Ю. Пахомов, Д. Тимошевський, А. Чухно, І. Ястремський та ін. Виступивши за широке використання товарно-грошових відносин в управлінні економікою, вони висловлювали ідеї щодо скорочення кількості натуральних показників управління й планування народного господарства та заміни їх вартісними, про обмеження кола показників, що затверджуються централізовано тощо. В ході цих пошуків фахівцям прийшлося долати свої традиційні уявлення про несумісність таких двох протилежних процесів: з одного боку, розширення госпрозрахункової самостійності підприємств (об'єднань), а з іншого — посилення ролі держави в управлінні процесом соціалістичного розширеного відтворення.

Значний внесок у розвиток теорії радянських фінансів, методологічний інструментарій, практичних рекомендацій щодо адаптації фінансових і кредитних інституцій до нових умов зробили Д. Аллахвердян, М. Атлас, В. Бадер, Г. Базарова, П. Буніч, Н. Барковський, Є. Вознесенський, В. Дяченко, Л. Дробозіна, П. Жовтяк, І. Злобін, М. Кирилов, А. Мороз, Д. Моляков, С. Огородник, І. Продівус, В. Сенчагов, Г. Точильников, В. Чантладзе та ін. Активно розробляли основні питання теорії соціалістичних фінансів і українські економісти. Разом з тим, вони прийняли активну участь у розв'язанні низки комплексних проблем: удосконаленні системи забезпечення ресурсами процесу формування основних фондів і обігових коштів, обґрунтуванні напрямів оптимізації розподілу прибутку, удосконаленні взаємовідносин підприємств (об'єднань) з державним бюджетом щодо плати за виробничі фонди та фіксованих платежів. Зокрема, свою увагу на цих проблемах зосередили такі українські фахівці, як П. Верба, А. Віхляєв, С. Волотовський, Н. Герасименко, С. Галуза, А. Даниленко, О. Зайцев, В. Іванов, В. Найдьонов, І. Шемшученко, С. Ямпольський та ін. Однак часто-густо їх реформаторські ідеї (особливо радикального спрямування) не сприймалися вищим партійно-державним керівництвом, а отже і не впроваджувалися в життя. Важливим напрямом досліджень в українській фаховій фінансовій літературі був аналіз фінансів капіталістичних держав, особливо теорії та практики оподаткування. Цю проблематику розробляли В. Степаненко, В. Андрущенко, В. Федосов, В. Суторміна, В. Лінніков та ін.

На середину 1980-х років необхідність змін у фінансовій політиці та економічній стратегії держави стали очевидними. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС було запропоновано якісно нові установки для оздоровлення економіки, які спочатку стали основою курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, а згодом — концепції докорінної перебудови економіки і суспільства на засадах демократії і гласності. Українські економісти прямо пов'язували прискорення темпів економічного і соціального розвитку з темпами приросту доходів і нагромадження, збалансуванням обсягів і структури ресурсного потенціалу та потреб. Проте в межах адміністративно-командної системи, яка остаточно втратила мотиваційні механізми та ефективні засоби фінансового забезпечення економічного розвитку, досягти поставленої мети не вдалося.

Висновки. Дослідження вітчизняної економічної літератури 1920–1980-х років засвідчує, що процес розвитку фінансової науки в умовах антиринкових перетворень мав специфічні риси, пов'язані з особливостями економічної моделі та політичної системи країни. Розробка проблематики державних фінансів відбувалася під тиском ідеологічних імперативів та була підпорядкована марксистській парадигмі політичної економії. Протягом 1920–1950-х років відбувалося становлення нових засад у фінансовій науці, що зрештою призвело до визнання необхідності оподаткування, бюджету та інших складових державних фінансів як інструментів соціалістичного будівництва. В наступне тридцятиліття розвиток фінансової теорії був зосереджений на питаннях підвищення ефективності фінансового забезпечення суспільного відтворення та розробці фінансової політики держави як складової її економічної політики. Теоретична модель фінансової системи, що сформувалась у радянській економічній науці, базувалася на принципі фінансового централізму, що реалізувався через визначальну роль державного бюджету та другорядну — фінансового ринку. Фінанси трактувались як система економічних відносин з приводу розподілу та перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту, а в певних умовах і національного багатства, з метою формування фінансових ресурсів у держави та інших суб'єктів господарювання і використання їх на розширене відтворення та задоволення інших суспільних інтересів і потреб.

Література

1. Акуленко В. Направления, темпы, равновесие / В. Акуленко // Плановое хозяйство. — 1929. — № 2. — С. 135–156; № 4. — С. 50–75.
2. Акуленко В. О марксизме, индустриализации и безграмотности / В. Акуленко // Хозяйство Украины. — 1929. — № 9. — С. 61–92.
3. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В.Л. Андрущенко — Львів: Каменяр, 2000. — 304 с.
4. Бирман А. М. Очерки теории советских финансов. Сущность и функции финансов / А.М. Бирман. — М.: Финансы, 1968. — 268 с.
5. Василик О. Д. Теорія фінансів : підручник / О.Д. Василик. — К. : НІОС, 2000. — 416 с.
6. Вознесенский Э. А. К анализу сущности социалистических финансов / Э.А. Вознесенский // Правоведение — 1968. — № 3. — С. 51–59.
7. Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и Союзных республик / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. — 1926. — № 5–6. — С. 45–47.
8. Мітіліно М. І. Основи фінансової науки / М.І. Мітіліно — К.: Державне вид-во України, 1929. — 395 с.
9. Точильников Г. Социалистические финансы / Г. Точильников — М.: Финансы, 1974. — 246 с.
10. Финансы СССР / Под ред. М.К. Шерменева. — М.: Финансы, 1977. — 251 с.

Надійшла до редакції: 21.01.2010